

4. Ушакин С. А. “Человек рода он”: знаки отсутствия // О мужественности. Сборник статей. Сост. С. Ушакин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 19.
5. Антология гендерных исследований. Сб. пер. / Сост. и комментарии Е. И. Гаповой и А. Р. Усмановой. – Минск: Пропилеи, 2000.
6. Теория и методология гендерных исследований. – М.: МЦГИ, 2001.
7. Хрестоматия по курсу “Основы гендерных исследований”. – М.: МЦГИ, 2000.

Петришина Л. В., ОДЕУ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХІХ ст.

В статье рассматривается правовое положение женщины в Украине и его освещение в историографии второй половины XIX ст.

In the article legal position of woman in Ukraine and its illumination in historiography of the second half of the Nineteenth Century is examined.

Видатна українська громадська діячка Зінаїда Мірна, аналізуючи розвиток українського жіночого руху у 1937 р. писала, що його “не можна відділити від загального російського жіночого руху, бо доля склалась так, що більше як двісті років Україна, завойована Москвою, провадила спільне життя з Росією, і всі її політичні, економічні та культурні події віддзеркалювались у житті України” [1, с. 2.]. Правове становище жінки в Російській імперії, а точніше її безправ’я, з подвійною силою відбивалося в Україні, де до дискримінації за статевою ознакою додавалось ще й національне гноблення. Метою даної статті є з’ясування правового статусу жінки у підросійській Україні та його висвітлення в історіографії ХІХ ст.

Правове становище жінки в Україні з 1842 р. регламентувалось Зводом законів Російської імперії (ч. 1, т. X). Узаконення містили багато суперечливих і застарілих положень, сформульованих ще у ХVІІІ ст. Чого тільки варта ст. 107, яка гласила: “Дружина зобов’язана коритися чоловікові своєму, як главі сімейства, перебувати до нього в любові, повазі й необмеженій слухняності, догоджати йому, виражати йому всяку прихильність...”. Це положення

російського законодавства діяло в Російській імперії XIX – початку XX ст. як основний закон абсолютної монархії, заклало основу для підпорядкування жінок своїм чоловікам. За висновком відомого американського історика Р. Стайтса “у багатьох випадках становище дружини або дочки під владою чоловіка чи батька нічим не відрізнялося від становища кріпачки” [2, с. 27-28].

Правове становище жінки у родині регулювалося сімейним законодавством Російської імперії, архаїчним за своїм характером, що сформувалося у феодальну епоху і надзвичайно повільно пристосовувалося до нових умов. Дискримінаційний характер мали фактично всі статті Зводу законів, які стосувалися правоздатності жінки, укладання шлюбу, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, визначення порядку успадкування майна... Крім того, всі узаконення були освячені й підтримувалися постановами церкви.

Про правову нерівність, залежність жінки спочатку від батька, а згодом – від чоловіка одним з перших в Україні публічно заявив доктор права, професор Олексій Васильович Куницин. Він викладав цивільні закони у Харківському університеті; був деканом, проректором, ректором. У 1866-1877 працював професором Новоросійського університету, де читав римське та цивільне право і процес. Його лекції, що вирізнялися чіткою систематичністю, ясністю й точністю відомостей, охоче слухали студенти. З результатами своїх досліджень щодо правового становища жінки О. В. Куницин вперше виступив у 1844 р. на ювілейних університетських урочистостях, привернувши увагу харківської наукової еліти до проблеми жіночого безправ'я [3]. Його промова була опублікована і тривалий час користувалася попитом громадськості. О. В. Куницин підкреслював, що існуюче право в Російській імперії – це право чоловіків, з якого проводились “більші або менші вилучення для іншої статі...”. Такі вилучення зрідка випадали “на користь жіночої статі”, але все більше – “невигоди”. До “переваг” у правовому сенсі він відносив наступне: правоздатність жінок наступає за віком раніше, ніж у чоловіків; закон “охороняє її честь і спокій найсуворішими заходами стягнень за нанесені їй образи, звільняючи від відповідальності по деяких зобов'язаннях, до яких вона може бути залучена через недосвідченість та легковір'я” [4, с. 6-9]. Але аргументи щодо жіночих пріоритетів, приведені автором, звучать зовсім непереконливо і швидше свідчать про залежність жінки у чоловічому суспільстві,

ніж про її захист. Тим більше, що Куницин сам підкреслював, що жінка підлягає багатьом обмеженням, перебуваючи під опікою і піклуванням чоловіка», має значно «менші права у порівнянні з братами» [4, с. 10].

На родинні стосунки загалом і на становище жінки зокрема негативно впливала заборона ст. 6 Зводу законів «одружуватися без дозволу батьків, опікунів або піклувальників». При цьому граничного віку, по досягненні якого діти могли б розпоряджатися своєю долею, законодавець не встановлював. Шлюб дітей влаштували батьки, зважаючи, в першу чергу на факти, що мали з їхнього погляду практичне значення для міцності майбутньої родини, можливості народження здорових нащадків, економічної самостійності. Тому, погоджуючись на шлюб дітей, селянин, наприклад, враховував стан здоров'я нареченої, її характер, працьовитість. Звідси й приказки, що дійшли до нашого часу: «Жінка в домі три кутки тримає, чоловік – один»; «Не потрібна й королева – була б жінка здорова» та інші. Почуття дітей до уваги не бралися. Купецтво, підбираючи пару для шлюбу, піклувалося про збільшення капіталів. Але незалежно від соціального стану провідною для більшості була думка про те, що взаємні симпатії для наречених не мають суттєвого значення. Здебільшого вважалося, що кохання, взаємоповага й підтримка один одного приходять до подружжя після шлюбу. Подружніми відносинами керував у першу чергу здоровий глузд. Подібні погляди були поширені й у підросійській Україні.

Проте, було б несправедливо трактувати заборону одружуватися без згоди батька лише як обмеження прав дівчат. Це стосувалася також і юнаків. Адже рівною мірою при укладанні шлюбу не бралися до уваги симпатії як нареченого, так і нареченої. Така узаконена заборона характеризує більше необмежену владу батька в родині, якому належало переважне право на виховання дітей, як главі сімейства (ст. 96).

Обмеження щодо жіночих прав містила також ст. 100 Зводу законів, яка дозволяла чоловікам при одруженні надавати своїм дружинам і дітям права й звання «свого вищого стану». Жінки такого права були позбавлені. Якщо вони вступали в шлюб з особами нижчих станів, то зберігали довічно лише власні привілеї, а передавати їх чоловікові і дітям не мали права. Залежне становище жінки посилювала ст. 103 Зводу законів, яка зобов'язувала подружжя жити разом. Місце проживання родини вибирав чоловік,

а жінка була зобов'язана слідувати за ним. Ще відомий історик-юрист К. О. Неволін у 1851 р., визначив таке узаконення найбільш яскравою демонстрацією підпорядкування жінки [5, т. 1, с. 75]. Про необхідність вилучення ст. 103 писав також М. А. Філіппов у 1859 р. Йому заперечував О. В. Лохвицький [6].

Під впливом цих публікацій і громадської думки на початку 1860 р. було внесене доповнення до ст. 103, за яким жінкам надавалася можливість «не їхати вслід за чоловіком». Але це стосувалося лише жінок, чиї чоловіки визнавалися злочинцями, були позбавлені цивільних прав, направлялися на заслання до Сибіру. К. П. Победоносцев оцінював таку поправку як першу законну можливість для жінки у визначених законодавцем випадках «без розірвання шлюбу ухилитися від спільного проживання із чоловіком» [7, с. 105]. Така поступка у законодавстві стосувалася лише незначної частини жінок.

Професор Київського університету В. І. Синайський у своєму дослідженні наводив приклади правової нерівності статей, що ставили перед судом складне завдання щодо визначення місця проживання подружжя. Якщо дружина, заради роботи бажала перемістити місце проживання, а чоловік заперечував, навіть перебуваючи на утриманні дружини, то суд повинен був підтримати бажання «глави сім'ї». Заміжню жінку можна було розшукувати за допомогою поліції й силою примусити до спільного проживання із чоловіком [8, с. 290].

У 50 – 60-і роки XIX ст. в умовах загострення кризи феодально-кріпосницького суспільства стало закономірним явищем зростання суспільного зацікавлення долею жінки. У контексті обговорення жіночого питання різко звучала критика правового становища жінки. Значна роль у розгортанні дискурсу на сторінках часописів належить правознавцям, теоретичні дослідження яких з аналізу Зводу цивільних законів, історії виникнення, проекти законодавчих актів сприяли створенню цілісної картини жіночого безправ'я у Російській імперії [9]. Різкій критиці піддавалися ті статті Зводу законів, у яких мова йшла про шлюб, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, право на спадкування. У підросійській Україні, де Звід законів почав діяти з 1842 р., такі публікації викликали неабияке зацікавлення. Тим більше, що автори були добре відомі в Україні. Так, К. О. Неволін (1806 – 1855) – видатний історик-юрист, у 40-х роках XIX ст. був на посаді професора, декана факультету і ректором університету св. Володимира у м. Києві.

Відомий юрист О. В. Лохвицький (1830 – 1884) викладав історію російського права у Ришельєвському ліцеї. Критично відгукнувся про його лекції в Одесі щодо жіночого питання популярний серед прогресивної спільноти часопис «Современник» [10, с. 398]. Професори О. В. Куницин, О. І. Загорівський також були добре відомими в Україні.

Відомий фахівець у галузі сімейного права О. І. Загорівський вважав, що розвиток розірвання шлюбу в Росії до XIX ст. йшов по шляху зменшення приводів до розлучення, що істотно погіршувало становище жінки. У своїй роботі, присвяченій історії розлучення, Загорівський визначив 15 приводів до розлучення, що мали місце у XVIII ст. [11, с. 301; 12, с. 143]. Ст. 45 Зводу законів у XIX ст. визначала три причини, які давали підставу формальному духовному суду за проханням одного з подружжя вважати шлюб розірваним. Це були такі причини: «1) у випадку доведеного перелюбства іншого чоловіка або нездатності його до шлюбного співжиття; 2) у випадку, коли інший чоловік засуджений до покарання, пов'язаного з позбавленням всіх прав, в тому числі і на майно; 3) у випадку відсутності одного з подружжя, що безвісно пропав». Правом на розлучення могла скористатися не кожна жінка. За цивільними і релігійними законами жінки панівних верств суспільства могли розлучитися швидше і легше у порівнянні з представницями середніх і нижчих станів.

До 1842 р. на українських теренах діяв Литовський статут – головний документ з історії українського права, за яким статус жінки визначався на основі звичаєвого права. О. І. Загорівський відмічав, що становище жінки за Литовським Статутом відрізнялося тенденцією зрівняння прав жінок з правами чоловіків. Як доказ цього факту приводив майнове становище жінок у краї, яке було достатньо міцним, їх право на статки відбивалося у таких категоріях як віно, привінок, придане [12, с. 198].

У російському законодавстві діяли дискримінаційні положення щодо жінок різних соціальних груп. Так, закон по різному захищав або карав селянку і поміщицю, робітницю і власницю фабрики, чи якоїсь майстерні. В Україні у XIX ст. під дію положень Зводу законів підпадала відносно незначна кількість жінок: представниці панівних і середніх прошарків суспільства.

Виключення були зроблені на користь селян, яким російськими законами дозволялось «жити на основі своїх звичаїв». Судовими органами розглядалися тільки серйозні карні злочини

селянок. Цивільні справи вирішувала сільська громада і поміщик. О. Я. Єфименко констатувала, що у Наддніпрянській Україні переважна більшість жінок були сільськими мешканками і їх правові стосунки визначалися за законами звичаєвого права. [13, с. 83]. Установки звичаєвого права більше, ніж офіційне законодавство XIX ст., нівелювали статеву нерівність і захищали жінку від принижень. На цей факт звернув увагу у 1850 р історик В. Я. Шульгін у своїй магістерській роботі, яка була присвячена становищу жінки на Русі у допетровську добу. Він підкреслював, що рівень розвитку суспільства характеризується насамперед рівністю прав чоловіка та жінки. Водночас, перебуваючи у захопленні від добродійності своїх сучасниць, він писав, що жінки є представницями моральності, любові, соромливості у той час, як чоловіки є втіленням закону, честі й розуму [14]. Перша наукова праця В. Я. Шульгіна привернула до себе увагу вчених. Зокрема, високу оцінку роботі дали відомі історики, представники «державницької» школи К. Д. Кавелин [15, с. 1030 – 1031] і М. П. Погодін [16, с. 97]. Інші дослідники XIX ст. також відзначали перевагу установок звичаєвого права стосовно жінки у порівнянні з офіційним законодавством [17, с. 120 – 132; 12, с. 198-199].

З поширенням дії Зводу законів у Наддніпрянській Україні, застосування норм місцевого права було офіційно припинене. Окремі статті місцевого права дозволялися лише для Чернігівської та Полтавської губерній. За визначенням ст. 7, при досягненні повноліття дівчата цієї місцевості могли звернутися до суду і з його дозволу, всупереч волі батьків, одружитися. Формулювання цієї статті фактично підкріплювало зміст ст. 12 про не примушення наречених щодо одруження і вказувало шлях для дівчат інших регіонів, як позбутися ненависного шлюбу. На дієвість ст. 7 на території України наголошував правознавець XIX ст. М. Філіппов, який акцентував увагу суспільства на розповсюджене у реальному житті явище – порушення ст. 12 Зводу законів про не примушення наречених щодо одруження [18, с. 529]. Але зміст вказаних статей залишився без змін. Лише усталені місцеві традиції і норми звичаєвого права в Україні змусили царський уряд зробити поступки у вказаному питанні для Чернігівської та Полтавської губерній. На цей аспект звернув увагу на початку XX ст. М. П. Чубинський, який акцентував увагу на національному характері окремих правових норм сімейного права: «Достатньо ознайомитися з залишками місцевих цивільних законів, які діють у Чернігівській і

Полтавській губерніях, достатньо прочитати відомості, наведені дослідниками українського побуту, щоб побачити, що в сфері сімейного укладу і в сфері наслідування український народ зберігає характерні особливості, які відображають його національний характер» [19, с. 19].

Після смерті батька усі права батьківської влади в родині належали винятково матері. Це було закріплено ст. 164 Зводу законів. Матері належали також опікунські права над дітьми після смерті чоловіка (ст. 229), якщо заповітом у допомогу їй не призначено іншого опікуна (ст. 230). Тільки за законами Чернігівської й Полтавської губерній у допомогу матері-опікунці призначався співопікун з родичів малолітнього або зі сторонніх осіб (ст. 232) [12, с. 270].

О. Загоровський звернув також увагу на той факт, що для Чернігівської і Полтавської губерній за ст. 167 Зводу законів батькам надавалося також право відректися від дітей, що також було запозиченням з Литовського статуту і звичаєвого права. Для відречення встановлювалися доведені судом випадки: 1) якщо діти, забувши страх Божий, зважились підняти на батьків руку або довели їх до гніву; 2) коли вони зі злості, а не для державної користі свідчили проти батьків у карних справах; 3) якщо вони відмовилися у кримінальній справі взяти батьків на поруки; 4) коли дочка веде розпусне життя; 5) якщо вони спокусилися у батьків відняти належне останнім майно; 6) коли відмовили старим батькам у необхідному утриманні; 7) якщо вони, користуючись батьківським майном, не дали їм допомоги у тяжких обставинах [12, с. 267]. Як бачимо, гендерний баланс порушується лише у визначенні пункту щодо засудження дочки за її розпусне життя, про сина нічого не сказано, на відміну від інших пунктів: батьки, діти – однаково правоздатність і відповідальність для обох статей. Народне право засуджує дівчину, майбутню матір, яка порушує усталені норми моралі.

Дослідження правового становища жінки у Наддніпрянщині XIX ст. свідчать про те, що науковцями Київського, Новоросійського, Харківського університетів проведена значна робота щодо постановки і вивчення проблеми. Доведено, що законодавство Російської імперії закріплювало правову дискримінацію жінки. Водночас історики і правознавці вказаного періоду відзначали перевагу установок звичаєвого права стосовно жінки у порівнянні з офіційним законодавством. За статтями Зводу законів, переважна більшість яких була сформована ще у XVIII ст., визначалась правова

нерівність жінки у родині і в суспільстві. Все це деморалізувало і пригнічувало жінку, складало головний чинник зневажливого ставлення до неї суспільства. Згідно з сімейним правом дружина мала підкорятися своєму чоловікові, шанувати його, слухатися і догоджати. При переїзді чоловіка, зміні місця його служби і постійного проживання жінка повинна була слідувати за ним. Право на окреме проживання, отримання паспорта, найматися на роботу жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка. Вона не могла видавати векселів, якщо не вела самостійної торгівлі. Спадкове право також у більшості випадків для жінки було принизливим. Саме ці установки викликали найбільший протест передової спільноти, сприяли активізації жіночого руху. Дослідження правового статусу жінки в Російській імперії сприяли розвитку боротьби проти дискримінації, за громадянські права в Україні.

Література:

1. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. – 1937. – Ч. 6.
2. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: феминизм, нигилизм и большевизм, 1860 – 1930 / Пер. с англ. – М., 2004.
3. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805 – 1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалия. – Харьков, 1908.
4. Куницын А. О правах наследования лиц женского пола // Отчет о состоянии императорского Харьковского университета. – Харьков, 1844. – С. 5-142.
5. Неволин К. История Российских гражданских законов. – СПб., 1851.
6. Лохвицкий А. В. Замечания на статью Филиппова «Взгляд на русское законодательство» // Русское слово. – 1859. – № 10. – Отд. II. – С. 15-22.
7. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. II: Права семейственные, наследственные и завещательные. – СПб., 1875.
8. Синайский, В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве: С приложением действующих русских законов, сенатской практики и указателя русской литературы. – Юрьев, 1910.
9. Спасович В. Д. Об отношении супругов по имуществу по древнему польскому праву. – СПб., 1857; Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. – М., 1859; Лохвицкий А. В. О сочинении В. Спасовича «Об отношениях

- супругов по имуществу по древнему польскому праву» // Отечественные записки. – 1857. – № 9. – Отд. II. – С. 75 – 77;
Його ж. Разбор сочинения В. Никольского «О началах наследования в древнейшем русском праве» // Русское слово. – 1860. – № 2. – Отд. II. – С. 38 – 43.
10. Петербургская жизнь: Заметки нового поэта // Современник. – 1861. – № 2.
 11. Загоровский А. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884.
 12. Загоровский А. И. Курс семейного права. – Одесса, 1902.
 13. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина // Дело. – 1873. – № 3.
 14. Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. – Киев, 1850.
 15. Кавелин К. Д. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Выпуск I. – Киев, 1850. // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: Монографии по русской истории. Рассуждения, критические статьи и заметки К. Д. Кавелина. – СПб., 1897.
 16. Погодин М. Л. О состоянии женщин // Москвитянин. – 1850. – Ч. 3.
 17. Филиппов М. Женщина в крестьянской семье // Друг женщин. – 1883. – № 4. – С. 120 – 132.
 18. Филиппов М. Л. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. – 1861. – № 2. – С. 523-562.
 19. Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь. – 1913. – № 6.

*Ібрагімова Г. І., Інститут прав людини
НАН Азербайджану*

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНО-СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

В данной статье показывается, что в начале XX столетия женский вопрос в литературно-общественной мысли Азербайджана свободомыслящими интеллигентами и литераторами поднимался как один из основных, подвергались клеймению многоженство, семейные нормы, допускающие брак малолетних и т. п.. Вопрос о свободе женщин ставился со всей остротой, резко, в сатирическом духе критиковались мусульманские религиозные деятели, выступающие против свободы женщин. Полное освобождение женщины связывалось с задачей перестройки общественной жизни на демократической основе.